

ДОСИТЕЈЕВИМ СТОПАМА: ОД ПАРАДИГМЕ МОДЕРНОГ ДО КОНТРОВЕРЗЕ О ПОСТМОДЕРНОМ СРПСКОМ ИДЕНТИТЕТУ²

Сажетак: Текст је посвећен разматрању стадијума на животном путу и књижевној и филозофској каријери Доситеја Обрадовића, о чему постоје бројне, веома супротстављене интерпретације. Доситејев концепт просветитељства неки аутори истичу, не само као оштру критику тадашњег, пре свега, монашког живота већ и као радикалан раскид с религијом и српском светосавском традицијом. У раду су изнети разлози зашто се Доситејево „путовање“, „ходање“, „лутање“, „скитање“, „странствовање“, у ауторовим делима, исприповедано у првом лицу, треба вредновати као кључно место његовог укупног литерарног и филозофског опуса, као аутентични наратив његове ране продукције и касније каријере филозофа и просветитеља. Супротно гледиштима да већ Доситејеви рани радови представљају радикалан раскид са средњовековном српском традицијом, у раду су изнети аргументи за обрнуто гледиште да је принцип субјективности књижевне модерне оно што омогућује да Доситејева рана дела не сматрамо учинком раскида с традицијом, него аутономним актом књижевности и филозофије из самог принципа рефлексije и приповедања који тек отвара пут ка стицању модерног идентитета српске културе у јаком теоријском смислу.

Кључне речи: Доситеј, путовање, књижевност, филозофија, идентитет

ДУХОВНИ РАЗВИТАК ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

На периферији Европе и самој периферији српског народа, у Чакову код Темишвара, рођен је између 1739. и 1744. године Димитрије Обрадовић, будући утемељивач просветитељства и модерне просвете у Србији. Због ране смрти родитеља

¹ marinko.lolic@gmail.com; orcid [0000-0001-459x](https://orcid.org/0000-0001-459x)

² Овај рад је настао у оквиру пројекта (Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction), који подржава Фонд за науку Републике Србије, ФСИТЦ, бр. 1561.

старање о њему преузео је његов теча који није имао деце. Он је утицао на Димитрија да изабере свештенички позив. Димитрије је рано научио да чита и с великим заносом читао је проповеди и црквене књиге, житије светаца. Под утицајем религијске литературе у дечаку се пробудила романтична „жеља да се у некој пустињи подвизава за свеца“ (Obradović, 2018; Ilić, 2023, str. 14).

Црквена литература је снажно распламсала дечакову машту и он је средином 1757. године, с једним другом, побегао у манастир Хопово на Фрушкој гори где ће се упознати са стварним манастирским животом и стећи своје прво значајније интелектуално искуство. У Хопову је млади Димитрије припремљен за иницијацију у монашки живот, постао је монах и добио монашко име Доситеј.

Према веома исцрпним истраживањима Доситејевог боравака у Хопову, утврђено је да је он у манастирској библиотеци нарочито волео да чита црквене оце и руске схоластичаре, доцније и догматску теологију (Žunjić, 2020). Уколико је кијевски правац баш покушавао да дух ослободи од мртвих слова и да постави први степен ка западноевропском образовању, Обрадовић је преко бављења делима која су припадала тој теолошкој школи био дотакнут новим мисаоним светом. Када је после бројних црквених књига прочитао Спиридонов *Зборник* у којем је „преовлађивао схоластички дух, нашао је општу историју писану у монашко-византијском стилу“ (Ilić, 2023, str. 15). Према Тихомиру Остојићу, образовање које је Доситеј стекао у хоповској библиотеци представља „мостић којим ће хоповски мали ђакон ... прећи у царство западноевропских идеја“ (Ostojić, 1972, str. 202). „На ови начин“, каже Обрадовић, „почне се возбуђивати у мене жеља и другачији књига читати осим црквени“ (Obradović, 2018, str. 100). Било је ту и других књига, на пример *Theatrum historicum* Вилхелма Стратемана, из које је Обрадовић „упознао протестантску доктрину која ће на њега извршити знатан утицај“ (Ilić, 2023, str. 15). У библиотеци хоповског манастира Доситеј се први пут упознао и са литературом из области световних наука, чији ће апостол касније постати (Isto, str. 16). Постепено увиђа да је живот који је водио у манастиру „лудост и да тежња ка просвећивању самог себе и свога народа треба да буде идеал сваког човека“ (Obradović, 2018, str. 116). Као што га је његова жудња за славом навела да побегне у манастир, тако ће га и боравак у манастиру довести до спознаје да унутар манастирских зидина не може научити латински, који је био његова посебна љубав, па је после тог сазнања донео одлуку да Хопову каже збогом.

За релативно кратко време у хоповском манастиру десио се велики преокрет у Доситејевој души. После тог преокрета, Доситеј, готово са истим жаром којим је раније пламтео за посвећењем своје душе, пламтео је сада за образовањем разума. На уму су му биле само библиотеке, академије и школе у којима се предају различите науке (Ilić, 2023, str. 134).

Велика жудња за знањем довела је до другог Доситејевог тајног бекства, овај пут из манастира³. Неки истраживачи сматрају да од тог момента почињу године

---

³ Марија Рита Лето указује на снажно метафоричко значење овог догађаја за који је Скерлић рекао да има значај за „Србе исто као хецра за Муслимане“ (Leto, 2011, str. 205). Можемо се сложити с ауторком да је поређење великог српског критичара можда претерано, „али је истина да Доситеј бежећи из манастира успева у суштини да из манастира извуче и српску културу, чега је, касније и сам постао свестан“ (Isto).

Доситејевог истинског учења и путовања. Од тог тренутка пред Доситејем се појавио широки свет који је лежао пред њим као расклопљена књига. На том путовању Доситеј се на неким станицама задржавао дуже, а на неким краће. Понекад су га из неког места отерали рат или куга, али га је најснажније терала фаустовска глад за сазнањем. Новац за своја путовања обезбеђивао је држањем часова код имућнијих породица у Книнском Пољу и другим местима у којима је боравио. Путовања која је Доситеј предузимао нису била темељно планирана и увек успешна, попут оних која су у то време организовали путници са Запада. Тако је путовање 1763. године на Атос Доситеј морао да прекине због грознице и потражи благу климу Далмације. Док се опорављао од грознице у селу Косово, за љубав ћерке сеоског свештеника, превео је места о „делима апостола“ на народни језик, и поређао их азбучним редом. Под насловом *Досиџејево дуквице*, та се књижица убрзо раширила по читавој Далмацији у хиљаду преписа. Управо зато што је била написана на српском наречју, она је доживела велику популарност у народу.

Када се опоравио од грознице, кренуо је на путовање и стигао у монашку републику Атос. „Већ се у том тренутку Доситејевог духовног развоја [...] јавља чежња за Западом, а то што је (1765), уместо у Кијев, као циљ путовања одабрао Атос, говори више него сама потреба да се усавршава у златном и слатком језику Сократа и Омира“ (Isto, str. 17). Управо су тада око те предикаонице дували западни ветрови, где су се били спојили византијски хуманизам и француско просветитељство (Ristović, str. 137). Иако је преносилац западних филозофских идеја Евгеније Вулгарис своју Академију затворио пре Доситејевог доласка, он је ипак доспео у област тих филозофских струјања на „Академији у Смирни код новогрчког Сократа“ Јеротеја Дендрини који га је темељито увео у дух грчке класике“ (Ilić, 2023, str. 17–18; Žunjić, 2020).

Три године касније, Доситеј је морао да напусти Смирну због велике ратне напетости између Русије и Турске. Вратио се на Крф, где је започео темељите студије латинских и грчких класика. Са Крфа одлази у Албанију и борави у месту Хромово где се бави васпитањем албанске деце и учи албански. Године 1769. одлази у Венецију и трећи пут се враћа у Далмацију где поново у Плавну држи наставу. Тада је саставио два учена списа: *Christoitia српјеч благи обичаји*, у којем младежи прописује правила пристojности, и *Венац од алфавита* у којем даје поуке за практични живот.

Далмацију је заувек напустио 1771. године и отишао прво у Трст, а затим у Беч где је провео следећих шест година. И у Бечу поучава српску, грчку и бугарску младеж и учи немачки и француски, а „код свог учитеља латинског слуша логику и метафизику, науке које су га тек научиле да правилно суди“ (Ilić, 2023, str. 18–19). Из Беча одлази у Модру где ће се први пут упознати с немачком филозофијом просветитељства. Пошто није успео да из Модре оде у Немачку, враћа се у Трст, а затим путује на Корзику и Сицилију, а одатле на Хиос, одакле у јуну 1780. године стиже у Константинопољ. Због избијања епидемије куге одлази у Молдавију. Из Молдавије 1782. године прелази у Хале где ће у својој „европеизацији“ учинити важну промену, не само у визуелном већ и у симболичком идентитету; монашку одећу замењује за „грешну“ световну. У Халеу, 17. октобра 1782. године, као четрдесетогодишњак уписује се на „универзитет као *Демеџријус Обрадовић из Србије*“, где му се пружа прилика да слуша предавања из филозофије, естетике и природне теологије код професора Еберхарда (Isto, str. 20).

Боравећи у земљама немачког говорног подручја, Доситеј је дошао под врло снажан утицај немачке културе и немачког рационализма. Брзо је схватио да је Беч за њега представљао само припремну школу просветитељства, „јеро но што се у Аустрији кретало од новостваралачких снага било је једино одсјај оног духовног покрета којим је немачко грађанство [...] давало живости Лајбницовој филозофији, у чијем се огледалу земља није више појављивала као долина суза, већ, напротив, као најбољи од свих могућих светова“ (Isto).

Тек у Халеу, у постојбини немачког просветитељства, Обрадовића је лајбницовац Еберхард темељито и коначно увео у рационализам и прожео волфовством. Будући да је Еберхард с великим познавањем критички излагао идеје енглеских слободних мислилаца, он је на тај начин веома снажно утицао на свог ученика „из Србије“ (Isto).

Бивши манастирски брат на импресиван начин описује Универзитет у Халеу. Иако у центру немачког просветитељства Доситеја мучи амбивалентно осећање, он, с једне стране, с дивљењем говори о универзитету, као седишту муза и свих божанствених наука, а са друге стране, резигнирано се пита „када ће таква училишта постојати и у земљама као што су Србија и Босна и Херцеговина“ (Isto). Фасциниран обимом и разноврсношћу научне и уметничке продукције у Халеу, Доситеј је размишљао како да и сам што пре нешто на простом народном језику напише и изда.

Настојећи да оствари ту своју намеру, Доситеј је 1783. заменио слушаонице Халеа мање чувеним Универзитетом у Лајпцигу. Лајпциг је био центар немачког штампарства где су се штампале и словенске књиге. Поред упознавања са штампарством и схватања његовог великог значаја за просвету, Обрадовић ће у Лајпцигу започети своју главну издавачку делатност, коју отвара *Писмом Хараламјију* 1783. године, неком врстом његовог књижевног манифеста, и позива на претплату његових *Совјетиа здравој разума*. Међутим, Доситеј одустаје од издавања *Совјетиа* и одлучује да пре тог дела објави прву књигу *Живој и ѝрикљученија*, што је знак његовог прилагођавања филозофској моди тога времена. Предговор за *Живој и ѝрикљученија* представља програм и принципе Доситејеве просветитељске делатности. Суштина тог програма исказана је у Доситејевом геслу: „Ја ћу се само старати ништа против моје совјести и против правила здравог разума не писати“ (Obradović, 2018, str. 52).

Поред писања и штампања књига Доситеј стално размишља о својим будућим путовањима. Велика му је жеља да посети Париз и Лондон јер, како каже, „Всего о ови градови читати и слушати ... а њих не видети, то би значило као у мраку живети“ (Isto, str. 206).

Посетио је Париз у коме се већ јасно осећао долазак револуције. На путу за Лондон свратио је на Фенелонов гроб у Камбреју. Стигао је 1784. у Довер из кога је кренуо за Лондон. Посету Лондону, европској метрополи, највећем центру модерне европске образованости, Доситеј је сматрао врхунцем својих путовања. Стога, свој долазак у овај град пореди са „тријумфом римских диктатора који су на врхунцу славе улазили у Рим, с том разликом што је за њега Лондон⁴ лепши од Рима“ (Isto, str. 24).

⁴ Доситејев долазак у Лондон предмет је вишеструких тумачења која се тичу саморефлексије властитог живота и његове просветитељске делатности. „Као јунак авантуристичких романа ни Доситеј у својој аутобиографији нема свог сталног лика, он се мења од епизоде до епизоде, испољавајући се сагласно природи авантуре коју је доживљавао. На једном месту Доситеј и

За шест месеци,⁵ колико је остао у Лондону, научио је енглески и читао енглеске писце, упознао живот и навике мушкараца и жена тог великог града и свој видокруг проширио вишеструко.

Из Лондона преко Хамбурга и Дрездена враћа се у Беч одакле одлази у другу посету генералу Зорићу, на његов позив, јер му је обећао помоћ око набавке штампарије за коју је Доситеј био веома заинтересован. Иако од договора са Зорићем није испало ништа, Доситејево путавање кроз Литванију, Пруску и посета Риги, Кенигсбергу, Берлину и Витенбергу, и поновни повратак у Лајпциг, били су за нашег филозофа значајно ново искуство.

По повратку у Лајпциг Доситеј је објавио своје треће дело *Езойове и ирочих разних басноиворцев*. У предговору *Баснама* он хвали вредност басни и позива се на слична мишљења о баснама Платона, Сократа и Лесинга, и нарочито истиче њихов велики значај и корисност за све слојеве друштва. Неки истраживачи су одмах учили важност и оригиналност Доситејевих *ейимийија* у којима је он објашњавао тешко разумљива места и истовремено врло јасно изражавао своје морално-филозофске погледе. Иако су *ейимийије* Доситејев оригинални изум једног књижевног жанра, чини се да оне нису у нашој науци довољно истражене и објективно вредноване.

После Лајпцига Доситеј се враћа у Беч где ће провести наредних тринаест година. Када се погледају станице на Доситејевој животної стази, може се приметити да је он у Бечу провео укупно 22 године и да је то град у коме је најдуже боравао. У Бечу је Доситеј био сведок реформи Јосифа II, „ликвидатора Средњег века“. Као неко ко води реч у име својих саплеменика, он с одушевљењем и дипломатским тактом поздравља „правичног премудрог и Богом просвећеног“ владара (Isto, str. 28).

Иако је Беч схватио као припремну станицу у којој се спремао за сусрет с немачким просветитељством, искористио је свој боравак да у овом граду, године 1793. штампа *Собраније разних наравоучишелних вешчеј*, чији ће се други део појавити тек после његове смрти – 1818. године. Поред *Совјетџа здравој разума*, овај филозофски спис најважније је Обрадовићево дело за утврђивање његових филозофских погледа.

Од 1802. године Доситеј живи у Трсту где му је неколико имућних српских трговаца омогућило боравак и рад. Из Трста Обрадовић одлази у Венецију где ће објавити своју *Ейику или филозофију наравоучишелну*, која је написана према етичком систему проф. Соави. Етика проф. Соави је Доситеју послужила само као узор, који је он искористио да би изложио нека своја морална схватања и сопствене доживљаје, поткрепљене примерима из српске историје.

Када је у Србији 1804. године Карађорђе почео борбу за слободу српског народа, Доситеј не само да са узбуђењем прати све што се догађа у Србији већ својом скромном новчаном сумом помаже устанике и позива друге Србе да то исто учине. Први пут у Србију долази 1807. године и почиње практичну реализацију својих

сам поставља питање о свом идентитету. Кад је улазио у 'славњејши на свету град Лондон', њему се учинило као да се 'изнова у неки нови свет родио'“ (Deretić, 1989, str. 190; up. Popović, 1919, 2021; Ilić, 2023; Lolić, 2011; Antonić, 2008; Leto, 2011).

⁵ Неки аутори (Kujundžić, 2020, str. 49; Skerlić, 1967, str. 94; Antonić, 2008, str. 39) пишу да је Доситеј боравао у Лондону три месеца, а аутор есеја „Доситеј Обрадовић у Енглеској“, Павле Поповић, тврди да је писац *Совјетџа*, у Лондону провео шест месеци (Popović, 2021, str. 20).

просветитељских идеја и пројеката. Доситеј је настојао да „оживотвори своје филозофске мисли о држави, цркви, религији, образовању и васпитању свога народа“ (Isto, str. 29; Jeremić, 1997).

Вођа Првог српског устанка, Карађорђе, схватио је вредност образовања и 1808. године именовао Доситеја за министра просвете. То је један од ретких примера у историји српске просвете када је Србија добила достојног министра у области науке и образовања. Доситеј је у Београду отворио Велику школу и Богословију, а планирао је да оснује и прву српску штампарију, али после само четири године, смрт је стигла нашег филозофа.

Доситеј, међутим, није написао само химну *Восџани Србџе*, нити је био само први „попечитељ“ просвете у модерној српској држави која је тек настајала, већ је, поред својих књижевних и филозофских дела, српском народу подарио низ драгоцених државничких савета. Свој *Тесџаменџ* је завршио речима које су актуелније данас, него у време када су настале: „...Кораб потопљен буром стајао је под морем и сад се воздвигао и међу пенушећи таласи весело на сунцу дана божијега лице огледа своје. Сузе умиљенија теку, али вниманије имајмо, никад више, мудро вођен, судбине јарост да не искуси“ (Pavić, 2018, str. 270).

ОСПОРАВАЊА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА И ЊЕГОВЕ ПРОСВЕТИТЕЉСКЕ ДЕЛАТНОСТИ У ЦРКВЕНИМ КРУГОВИМА

У овом делу рада покушало се указати на неколико карактеристичних примера који би нам могли помоћи да боље разумемо главне стереотипе у нашој теолошкој литератури у којој се разматра однос Доситеја Обрадовића према религији и Српској православној цркви.

У веома акрибичној и теоријски утемељеној расправи *Доситејеви љуџи и љуџоказ*, Ненад Ристић истиче да је „Доситеј Обрадовић једна од великих фигура наше интелектуалне и културне историје коју прати усуд да је предмет непрестаних српских спорења“ (Ristić, 2017, str. 135). Аутор с правом тврди да писац *Совјеџа здравое разума* представља „изазов са којим се суочава свака генерација мислећих људи код нас – нарочито теолога и људи окренутих вери и Цркви“ (Isto). Доситеј није оспораван само из перспективе теологије већ и филозофије, књижевности (Nikolić, 2021; Adorno, 1981; Habermas, 1975; Milisavljević, 2006), културног идентитета (Milutinović, 2023). Овде ће бити размотрен само ужи аспект теолошких аргумената који се углавном свODE на тврдњу да је Доситеј „рenegат светосавља“ (Ristić, 2017, str. 135).

Према мишљењу Ђорђа Ј. Јанића, истраживача српске књижевности и хришћанског наслеђа, први обимнији текст посвећен Доситеју, који је објављен у црквеном гласилу, била је расправа Павла Швадића, професора богословије у Београду. Текст је обиман и остао је недовршен. Јанић истиче да Швадић о Доситејевом раду и његовој просветитељској делатности пише афирмативно, што се види из његове тврдње да су Доситеј и Карађорђе најзначајнији представници Срба у 19. веку. Један од њих је бранио Србе пером у руци, а други „шаром и јатаганом“ (Janić, 2014, str. 8). Међутим,

занимљиво је да у овом контексту аутор не помиње Светог Саву, с обзиром на то да је он већ одавно сматран првим српским учитељем и просветитељем, већ у свом тексту инсистира на научној и дидактичкој функцији Доситејевог дела и деловања на развој Срба у последња два века.

Према Швабићевом мишљењу, Доситеј – „наш Сократ“, у широј јавности је мало познат. У то време се у српској књижевности, и уопште јавности, врло мало зна о њему и његовом делу, те се Швабић нада да ће тек у будућности његов значај, пре свега као педагога, постати опште познат. То прећуткивање Доситеја и његовог дела, према ауторовом мишљењу, нарочито се односи на „црквену књижевност“ (Isto, стр. 8).

Премда то експлицитно не тврди, Швабић о Доситеју говори као о „духовном лицу а његово стварање везује за деловање српског духовништва, у коме му даје важно место“ (Isto). Повезујући на тај начин Доситеја са свештенством, он, с једне стране, заобилази евентуалне замерке о његовој критици црквеног живота у 18. веку, док истовремено припрема основу за повезивање културног и просветног деловања православног свештенства. Посматрано из ширег културног контекста, Швабићев текст представља најаву интензивног занимања за Доситејево дело и његову делатност, како грађанске левице, међу књижевницима (Андре Гавриловић, Јован Скерлић, Тихомир Остојић), тако и представника Цркве (Димитрије Руварац, Николај Велимировић).

Различите поларизације унутар српског духовног корпуса покренуле су питање улоге и места Доситеја Обрадовића, пре свега његове критике монаштва, институције цркве, његовог схватања и карактера религиозности или нерелигиозности. Иако су крупна Доситејева фигура и његово дело уносили различите поделе о многим питањима у српску научну, културну, теолошку и политичку елиту (Ristić, 2017), они су се ипак слагали у једном – писац *Совјетна здравој разума* истински је „представник европске просвећености“ (Janić, 2014, стр. 9).

Познати истраживач хоповске библиотеке, Тихомир Остојић, тврди да је Доситеј од 1759. до 1766. године био под утицајем руске схоластике. Како је у то време руска схоластика почивала на пољском, односно на западном, латинском основу, то је образовање Доситејево, према Остојићевом мишљењу, већ један мали корак у правцу западњачког погледа на свет.

После Остојићеве студије о Доситејевом боравку у манастиру Хопово и појединим његовим мисаоним формирањима, расправа која је у широј јавности изазвала пажњу и која се тиче Доситејевог односа према хришћанству, била је књига младог јеромонаха Николаја Велимировића, *Религија Њејошева* (Velimirović, 1969). Књига је вишеструко значајна за разумевање рецепције Доситејевог дела не само кад је реч о интелектуалцима из СПЦ већ и најширој културној јавности. Значајна је и због тога што је овом књигом најављен и став СПЦ поводом обележавања великог јубилеја српске културе, стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића. Николајева књига, када је реч о односу интелектуалаца у Србији и теолога крајем 19. и почетком 20. века, прва је богословска студија која је наишла на велико интересовање у интелектуалним несвештеничким круговима. Патријарх српске књижевне критике Јован Скерлић књигу је доживео као појаву једног реформаторског теолога који ће допринети његовом стратешком циљу, слађењу и маргинализовању утицаја Цркве, њеном одвајању од државе и реформе у односу Цркве и државе по угледу на Римокатоличку

цркву и републике Француске у том периоду. На жалост наследника Скерлићевих ставова о религији и месту Цркве у држави, после повратка јеромонаха др Николаја у ослобођену Србију и потом његовог избора 1919. за владика Жичког, он је почео да напушта своје „реформаторске“ идеје. „Духовни развој владике Николаја што је више долазио у кореспонденцију са верницима, тим је више губио углед међу онима које је придобио књигом о Његошу“ (Isto, str. 31).

У својој студији Николај пореди Доситеја и Његоша признајући тиме Доситеју високи значај у српском духовном животу. То поређење ће искористити да би направио дистинкцију између религиозности верника и религиозног човека. „Доситеј је побожан као народ (иако није и сујеверан као народ), тј. он верује у Бога и загробни живот, верује у створење и циљ живота, као и народ, но он није религиозан у вишем смислу, тј. он не осећа потребу сталног духовног сједињења с божанством, сталне мисаоне кореспонденције са душом, са животом света, као што то осећа Његош“ (Velimirović, str. 12). Дакле, Велимировић не спори да су и Доситеј и Његош верници, али истиче да постоји значајна разлика у њиховом веровању. Наиме, он сматра да је Доситеј задовољан чињеницом да Бог постоји и не бави се метафизичким питањем о устројству света нити Божјим тајнама. Такође, он не верује „у пад човека из једног блаженијег живота у овај, не верује у осуду човека нити у метафизичку неопходност зла у свету. Он верује, да кад би људи мало више потрудили свој здрави разум и своју вољу, земља би се брзо у рај претворила“ (Isto). Доситејев просветитељски оптимизам последица је његове вере у просветитељски прогрес, али и веома изражено обележје његове благе природе. Разлику између карактера религиозности Доситеја и Његоша, Велимировић прецизно формулише: „Доситеј је побожан, Његош религиозан. Доситеј је побожан јер верује у Бога, Његош је религиозан, јер је својим умом и срцем религиран с Богом“ (Isto, str. 33).

Формулација коју је епископ Николај понудио будућим истраживачима, као могућност истраживања Доситејевог односа према Цркви и религији, није до сада наишла на озбиљну пажњу. Самим тим још увек немамо филозофски и теолошки ваљано истраживање и тумачење Доситејевог истиноверја или отпадништва од вере.

Пред обележавање стогодишњице смрти Доситеја Обрадовића, Српска православна црква искористила је прилику да се огласи чланком „Црква и Доситеј – о стогодишњици Доситејеве смрти“. Само оглашавање СПЦ пред тако важан догађај није имало за циљ само да најави њено учествовање у обележавању овог важног јубилеја српске културе већ и да искаже свој став у односу на самог Доситеја и његову мисао и деловање. Анонимни писац текста истиче да је Доситеј читавог живота био верник, одбацује стереотипе о његовом делу и позива на ново читање Доситеја, и тврди да у „Цркви, али и у народу његово дело и његово деловање представља једну од прекретних тачака у модерном развоју српског народа“ (Isto, str. 40).

За разумевање савремене рецепције Доситејеве мисли из перспективе теологије посебну важност има обимна расправа митрополита Амфилохија Радовића, која је први пут објављена у часопису *Богословље* 1981. године. Ова расправа има изузетну важност, не само за актуелну рецепцију Доситејевих идеја већ и као сведочанство „изласка из келије теоријског живота на јавну југословенску сцену ... интелектуалца из црквених редова, који је у протеклих четири деценије из теолошке перспективе

тумачио књижевне феномене, историјска кретања и главне маркере српске културе и политике“ (Кнежевић, 2021, стр. 14), како каже један познавалац теолошке мисли владике Амфилохија.

На самом почетку своје расправе, владика Амфилохије указује на огроман утицај Доситеја на формирање модерне српске културе и књижевности. Тај утицај, према његовом мишљењу, види се и по томе што је Доситеј изједначен са Светим Савом и што су га многи сматрали новим Светим Савом, а било је и оних који су га звали „свети Доситеј“ (Amfilohije, 2021 стр. 191).

Аутор констатује да је утицај Доситеја на нашу интелигенцију тако велики да наши „водећи интелектуалци из Доситејеве перспективе заузимају свој став према духовном и културном наслеђу свога народа, као и према Европи и европејству уопште“ (Isto). Радовић, међутим, истиче, да је не мали „утицај Доситеја не само на световно него, најалост, и на теолошко мишљење код Срба последњих сто педесет година“ (Isto). Најпознатији српски писац друге половине 20. века, Добрица Ћосић, сматрао је, а он, према Амфилохијевом мишљењу, није усамљен, да „будућа култура и судбина нашег народа мора бити утемељена на Вуку и Доситеју“ (Isto). Према мишљењу владике Амфилохија, поменути ставови „сведоче о трагичном неспоразуму и расцењу између нашег историјског духовног и културног бића и модерног устројства и усмјерености наше културе“ (Isto). И поред извесне сличности између Светог Саве и Доситеја, Амфилохије сматра да се ради о „два различита погледа на свет, који се уистину суштински разликују у ономе што је најбитније и најпресудније за човеков живот у времену и вечности“ (Isto).

За разлику од Ћосића, владика Амфилохије у свом разматрању износи један, не само острашћен већ и тешко одржив суд о Доситеју о коме даје низ негативних квалификација и веома натегнутих тврдњи, сматрајући Доситеја „трагичном личношћу, као што је трагична наша модерна култура и просвета“ (Isto, стр. 192). Штавише, Амфилохије сматра да на Доситеју „зидати будућност значи одрећи се сопственог историјског континуитета и идентитета⁶, одрећи се Светог Саве и светосавског предања“ (Isto). У својој жучној критици Доситеја, владика Амфилохије не прави разлику између Доситејевих противника и његових, мање или више, познатих критичара којих има и данас⁷.

Иако жесток критичар просветитељства, аутор своје разматрање завршава питањем у просветитељском маниру. Наиме, Амфилохије апелује на зрело и радикално преиспитивање наших културних и духовних вредности, што би подразумевало и слободно преиспитивање и религије и религијских институција, њиховог

⁶ Богољуб Шијаковић, филозоф и врстан познавалац наше теолошке мисли, сматра да је питање културног и духовног континуитета много сложеније и на извесан начин износи своје неслагање са радикалном теолошком критиком Доситеја као отпадника од светосавске традиције. Стога се овај аутор с правом пита: „Како је дошло до тога да неки еминентни заступници идеје светосавља оштро супротстављају Светог Саву и Доситеја, да узвишеној „светосавствености“ контрастују унижену „доситијевштину“ – то је сложена тема метакритике која би се морала упустити у конкретне културноисторијске и идеолошке разлоге и проблеме несавадане модерности“ (Šijaković, 2019, стр. 154).

⁷ Сличну примедбу износи и Ђорђе Ј. Јанић (Janić, 2014, стр. 127–130).

смисла и места у личном и савременом друштвеном животу. Ако би се Радовићев апел консеквентно применио и на његова теолошка разматрања о Доситеју, Светом Сави и Његошу у српској духовности и култури, онда би се с nelaгодом морало констатовати да се ауторова расправа, која испитује различите аспекте и контексте духовног живота и духовности, тешко може свести на тако неодмерен и, несумњиво, неутемељен закључак:

„... да темељ наше будућности нити може нити смије бити Доситеј него Свети Сава и светосавско предање. И да је то предање у својој свеобухватности – једино истинско мерило свих збивања у нашој прошлости и нашој садашњости. Јер само у његовој светлости могуће је правилно осмислити нашу прошлост, стваралачки њоме обликовати нашу садашњост и на основу свега тога утемељити и прозрети у нашу будућност“ (Isto, str. 193).

Marinko V. Lolić¹
Institute of Social Sciences
Belgrade (Serbia)

IN DOSITEJ'S FOOTSTEPS: FROM THE PARADIGM OF THE MODERN TO THE CONTROVERSY ABOUT POSTMODERN SERBIAN IDENTITY²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The text is dedicated to the consideration of the stage of the life path and the literary philosophical area of Dositej Obradović, about which there are many quite opposing conceptual interpretations. Dositej's concept of enlightenment is emphasized by some authors not only as sharp criticism of the monastic life at that time, but also a radical break with religion and Serbian Saint Sava's tradition. The paper presents the reasons why Dositej's "travel", "walking", "wandering", "vagrancy", "staying abroad", narrated in the first person in his works, should be evaluated as a key place in his overall literary and philosophical opus, as an authentic narrative of his early production and later career as a philosopher and educator. Contrary to the views that Dositej's early works already represent a radical break with the medieval Serbian tradition, in this paper I develop arguments for the opposite point of view – that the principle of subjectivity of literary modernity is what enables us to consider Dositej's early works not as the result of a break with tradition, but as an autonomous act of literature and philosophy from the very principle of reflection and storytelling, which just opens the road to the acquisition of the modern identity of Serbian culture in strong theoretical terms.

Keywords: Dositej, travel, literature, philosophy, identity

DOSITEJ OBRADOVIĆ'S SPIRITUAL DEVELOPMENT

Between 1739 and 1744, in Timisoara, on the periphery of Europe and the periphery of the Serbian people, Dimitrije Obradović was born – the future founder of enlightenment and modern education in Serbia. After his parents' premature death, he was brought up

---

¹ marinko.lolic@gmail.com; orcid [0000-0001-459x](https://orcid.org/0000-0001-459x)

² This paper was written within the project Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction), financed by the Fund for Science of the Republic of Serbia, FSITC No. 1561.

by his uncle who had no children of his own. He was the one who influenced Dimitrije's choice of the priestly vocation. Dimitrije could read at an early age and with great fervour he read sermons and clerical books, namely lives of the saints. Under the influence of religious literature, the boy developed a romantic "desire to lead an ascetic life in a desert, preparing to become a saint" (Obradović, 2018; Ilić, 2023, p. 14).

Clerical literature strongly ignited the boy's imagination and, in the middle of 1757, he and his friend escaped to Hopovo Monastery in Fruška gora, where he would encounter real monastic life and gain his first significant intellectual experience. In Hopovo, young Dimitrije was prepared for the initiation into monastic life, became a monk and got his monastic name Dositej.

According to quite extensive research of Dositej's stay in Hopovo, it has been established that in the monastery library he particularly liked reading church fathers and Russian scholastics, as well as dogmatic theology later on (Žunjić, 2020). If the Kiev school tried exactly to move the spirit from being merely a dead letter on the paper and to make the first step towards West European education, by dealing with the works of this theological school Obradović became interested in the new world of thought. When, after numerous clerical books he read Saint Spyridon's *Gospel Book* "in which the scholastic spirit prevailed, he found general history written in the monastic-Byzantine style" (Ilić, 2023, p. 15). According to Tihomir Ostojić, education acquired by Dositej in the library in Hopovo is a "little bridge across which a young deacon from Hopovo... would enter the empire of West European ideas" (Ostojić, 1972, p. 202). "In this manner", as Obradović wrote, "a desire was born in me for reading different books instead of only clerical ones" (Obradović, 2018, p. 100). So, he read other books as well, for example *Theatrum historicum* by Wilhelm Stratemann, in which Obradović "became familiar with the protestant doctrine that would have a substantial influence on him" (Ilić, 2023, p. 15). In the monastery library in Hopovo, Dositej encountered for the first time the literature from the field of secular sciences, the apostle of which he would become later in his life (Ibid., p. 16). He gradually realized that his life in the monastery was "a folly and that aspiring towards educating oneself and one's own people should be every man's ideal" (Obradović, 2018, p. 116). Just as his lust for fame made him escape to the monastery, the stay in the monastery also led him to realize that within the monastery walls he could not learn Latin, which he particularly loved, and after this realization, he made a decision to say farewell to Hopovo.

During his relatively short stay in Hopovo Monastery, there was a huge change in Dositej's soul. After it, almost with the same fervour with which he previously strived towards the dedication of his soul, Dositej now turned towards educating the mind. He was now preoccupied by libraries, and schools teaching different sciences" (Ilić, 2023, p. 134).

This great thirst for knowledge led to Dositej's second secret escape, this time from the monastery³. Some researchers believe that it marked the beginning of the years of Dositej's true learning and travel. At that moment, the wide world emerged before Dositej, lying in

³ Maria Rita Leto points to the strong metaphoric meaning of this event, described by Skerlić as "of the same importance to the Serbs as Hijra is to the Muslims" (Leto, 2011, p. 205). We can agree with this author that the comparison provided by the great Serbian critic is perhaps exaggerated, "but it is true, running away from the monastery, Dositej essentially succeeded in taking Serbian culture out of the monastery, which he himself realized later on" (Ibid.).

front of him like an open book. While travelling, Dositej stayed longer at some stops, and shorter at some others. Sometimes he had to leave a place because of war or plague, but what drove him most strongly was his Faustian hunger for knowledge. He earned money for his travel by giving private lessons in the wealthier families in Kninsko Polje and other places in which he stayed. The journeys embarked on by Dositej were not thoroughly planned and always successful like those organized by the passengers from the West at that time. For example, Dositej had to stop his journey to Athos in 1763 because of fever and look for a mild climate in Dalmatia. While recovering from fever in the village of Kosovo, out of his love for the village priest's daughter, he translated texts about "the apostles' deeds" into the common Serbian language and listed them alphabetically. This short book, entitled *Dositej's bukvice*, was soon read all over Dalmatia in a thousand of rewritten copies. Since it was written in the Serbian dialect, the book became extremely popular among the people.

After recovering from fever, he began his travel and arrived in the monastic republic of Athos. "At that moment of Dositej's spiritual development [...] he already feels a longing for the West, and the fact that in 1765, instead of Kiev, he chose Athos as his destination, speaks of something more than just the need for specialization in the golden and sweet language of Socrates and Omir" (Ibid., p. 17). That is the time when the Western winds blew around this pulpit, where Byzantine humanism and French enlightenment were combined (Ristović, p. 137). Although the follower of Western philosophical ideas, Eugenios Voulgaris closed his Academy before Dositej's arrival, Dositej nevertheless became familiar with these philosophical trends at the "Academy in Smyrna, thanks to the 'new Greek Socrates', Jerotej Dendrin, who thoroughly introduced him to the spirit of Greek classics" (Ilić, 2023, pp. 17–18; Žunjić, 2020).

Three years later, Dositej had to leave Smyrna due to great war tension between Russia and Turkey. He returned to Corfu, where he began through studies of Latin and Greek classics. After Corfu, he went to Albania and stayed in the place called Hromovo, where he taught Albanian children and learnt Albanian. In 1769, he went to Venice and for the third time returned to Dalmatia, where he once again worked as a teacher in Plavno. In that period, he wrote two scholarly texts, *Hristoitija sireč blagi običaji*, in which he prescribes rules of decency to young people, and *Venac od alfavita*, in which he gives instructions for practical life.

He left Dalmatia forever in 1771 and went first to Trieste, and then to Vienna, where he spent the following six years. In Vienna he also taught Serbian, Greek and Bulgarian students and learnt German and French, while "listening to his Latin teacher speak about logics and metaphysics, the sciences that actually taught him how to judge properly" (Ilić, 2023, pp. 18–19). From Vienna, Dositej went to Modra, where he first became familiar with German philosophy of enlightenment. Since he did not manage to go to Germany from Modra, he returned to Trieste, from where he travelled to Corsica and Sicily, and then to Chios and, in June 1780, to Constantinople. Because of the outbreak of plague, he went to Moldova. In 1782, he went from Moldova to Halle, where he made an important change in his "Europeanization", not only in his visual, but also in his symbolic identity, by substituting his monastic clothes with the "sinful", secular clothes. On 17th October 1782 in Halle, at the age of forty, he enrolled the university "as *Demetrius Obradović from Serbia*", where he had the opportunity to listen to the lectures from philosophy, aesthetics and natural theology held by Professor Eberhard (Ibid., p. 20).

During his stay in the German speaking territories, Dositej was strongly influenced by German culture and German rationalism. He soon realized that Vienna had been just his preparatory school of enlightenment "because the tendencies of newly-created forces in Austria were merely the reflection of the spiritual movement with which German citizenry [...] gave liveliness to Leibniz's philosophy, in whose mirror the country no longer appeared as the valley of tears, but, on the contrary, as the best of all possible worlds" (Ibid.).

It was only in Halle, in the homeland of German enlightenment, that Obradović was thoroughly and finally introduced to rationalism and attracted to the Wolffians by Leibniz's follower Eberhard. Since Eberhard presented the ideas of English free thinkers with great knowledge and criticism, in that way he had a very strong influence on his student "from Serbia" (Ibid.).

The former monastery brother describes the University of Halle in an impressive manner. Despite being in the centre of German enlightenment, Dositej was torn by ambivalent feelings; on the one hand, he spoke with admiration about the university as the seat of muses and all divine sciences while, on the other hand, he wondered with resignation "when such schools will exist in the countries such as Serbia or Bosnia and Herzegovina as well" (Ibid.). Fascinated by the scope and diversity of the scientific and artistic production in Halle, Dositej thought about writing and publishing something in common folk language as soon as possible.

Trying to realize his intention, in 1783 Dositej left the halls of Halle for the less famous University of Leipzig. Leipzig was the centre of German printing, where Slavic books were also printed. Besides becoming familiar with printing and its great importance for education, Obradović began his main publishing activity in Leipzig in 1783, starting with his *Letter to Haralampus*, a sort of his literary manifesto and an invitation to subscribe to his *Common Sense Advice* (*Sovjeti zdravago razuma*). However, Dositej gave up publishing *Common Sense Advice* and decided to publish the first volume of *Life and Adventures*, which was the sign of his adaptation to the philosophical fashion of the time. The preface for *Life and Adventures* contains the program and principles of Dositej's educational activity. The essence of that program is expressed in Dositej's motto: "I will only take care not to write anything against my conscience and against the rules of common sense" (Obradović, 2018, p. 52).

Apart from writing and publishing books, Dositej constantly thought about his future travel. His great wish was to visit Paris and London, because, in his opinion: "Always reading and listening about these cities... and not seeing them would be like living in the dark" (Ibid., p. 206).

He visited Paris at the time when the imminence of the revolution was clearly felt. On his way to London, he visited Fénelon's grave in Cambrai. In 1784 he arrived in Dover and then travelled to London. Dositej thought that his visit to London, the European metropolis and the largest centre of modern European education, was the height of his travel. That is why he compares his arrival in this city with the "triumph of Roman dictators who, at the height of their glory, entered Rome, whereas the difference is that he found London⁴

⁴ Dositej's arrival in London is the subject of multiple interpretations concerning his self-reflection about own life and his educational activity. "As a hero of adventure novels, Dositej does not have a permanent character in his autobiography, but constantly changes him from one episode to another, adjusting to the nature of the experienced adventure. In one place, Dositej himself poses the question

more beautiful than Rome” (Ibid., p. 24). During his six-month stay⁵ in London he learnt English and read English writers, became familiar with the life and customs of men and women in that large city, and multiply broadened his horizons.

From London, via Hamburg and Dresden, Dositej returns to Vienna, from where he pays his second visit to General Zorić. Namely, General Zorić had invited him and promised help in purchasing the printing shop in which Dositej was quite interested. Although the deal with Zorić was unsuccessful, Dositej’s travel through Lithuania and Prussia and his visit to Riga, Königsberg, Berlin and Wittenberg, as well as his return to Leipzig, represented a significant new experience to our philosopher.

After returning to Leipzig, Dositej published his third book – *Aesop’s Fables*. In his preface to *Fables*, he praises the value of the fables, citing similar opinions about the fables written by Plato, Socrates and Lessing, while particularly emphasizing their great importance and usefulness for all layers of society. Some researchers immediately observed the importance and originality of Dositej’s *eponymies* in which he explained the places difficult to understand while, the same time, quite clearly expressing his moral and philosophical views. Although these *eponymies* are Dositej’s original invention of a literary genre, it seems that they have not been sufficiently researched and objectively evaluated in our science.

After Leipzig, Dositej returned to Vienna, where he spent the following thirteen years. Looking at the stations on Dositej’s life path, it can be seen that he literary spent as many as twenty-two years in Vienna and that it is the city where he actually stayed longest. In Vienna, witnessed the reforms by Joseph II, “the liquidator of the Middle Ages”. As someone speaking on behalf of his compatriots, Dositej enthusiastically and diplomatically greeted “this fair, wisest and God-enlightened” ruler (Ibid., p. 28).

Although he saw Vienna as a preparatory station for the encounter with German enlightenment, he used his stay in this city to publish *Encounters with various nature teaching experts* (*Sobranije raznih naravoučiteljih veščej*) in 1793, while the second volume was not published until his death – in 1818. Apart from *Common Sense Advice*, this philosophical text is Obradović’s most important work for determining his philosophical views.

After 1802 Dositej lived in Trieste, where several wealthy Serbian merchants provided funds for his stay and work. From Trieste Obradović went to Venice, where he published his *Ethics or Philosophy of Natural Education* (*Etika ili filozofija naravnoučiteljna*), modelled after the ethical system of Professor Soavi. Dositej used the ethics of Professor Soavi only as a model for expressing some of his moral views and his own experiences, illustrated by examples from Serbian history.

In 1804, when Karađorđe began his struggle in Serbia for the recognition of the Serbian people’s freedom, Dositej did not only follow with excitement everything that was happening in Serbia, but he also donated a modest amount of money to help the rebels, inviting other

---

about his identity. When he entered ‘London, the most famous city in the world’, he had an impression that ‘he had been born again in a completely new world’ (Deretić, 1989, p. 190; cf. Popović, 1919, 2021; Ilić, 2023; Lolić, 2011; Antonić, 2008; Leto, 2011).

⁵ Some authors (Kujundžić, 2020, p. 49; Skerlić, 1967, p. 94; Antonić, 2008, p. 39) write that Dositej stayed in London for three months, whereas Pavle Popović, the author of the essay “Dositej Obradović in England”, claims that the writer of *Common Sense Advice* spent six months in London (Popović, 2021, p. 20).

Serbs to do the same. He came to Serbia for the first time in 1807 and began to realize his educational ideas and projects. Dositej tried to "revive his philosophical thoughts about the state, church, religion, education and upbringing of his people" (Ibid., p. 29; Jeremić, 1997).

Karađorđe, the leader of the First Serbian Uprising, understood the value of education and in 1808 he appointed Dositej the Minister of Education. This is one of the few examples in the history of Serbian education when Serbia had a truly worthy minister in the field of science and education. In Belgrade Dositej opened the Great School and the Seminary, while also planning to found the first Serbian printing shop; however, our philosopher died only four years later.

However, Dositej did not only write the poem *Arise, Serbia*, nor was he only the first Minister (*početelj*) of Education in the modern Serbian state which was in the process of creation – he also, apart from his literary and philosophical works, gave the Serbian people ample valuable statesman advice. He finished his *Will* with the words which have a more contemporary meaning today than at the time when they were written: "... The ship sunk by a storm was lying under the sea, and now it has surfaced and, splashing the waves in the sun, it looks at its face. Tears of love flow, but let us be careful, never again, wisely guided, will it experience the wrath of fate" (Pavić, 2018, p. 270).

DISPUTING DOSITEJ OBRADOVIĆ AND HIS EDUCATIONAL ACTIVITY IN CLERICAL CIRCLES

In this part of the paper, there is an attempt to point to several characteristic examples that would help us to understand better the main stereotypes in our theological literature, which considers Dositej Obradović's attitude towards religion and the Serbian Orthodox Church.

In a very meticulous and theoretically based discussion *Dositej's Road and Signpost*, Nenad Ristić emphasizes that "Dositej Obradović is one of the great figures of our intellectual and cultural history, followed by the fate of being the subject of incessant Serbian disputes" (Ristić, 2017, p. 135). The author rightfully claims that the writer of *Common Sense Advice* is a "challenge encountered by every generation of thinking people in our country – especially theologians and people oriented towards religion and the Church" (Ibid.). Dositej was not disputed only from the perspective of theology, but also from the perspective of philosophy, literature (Nikolić, 2021; Adorno, 1981; Habermas, 1975; Milisavljević, 2006), and cultural identity (Milutinović, 2023). Here, only the narrower aspect will be examined of the theological arguments which are mainly reduced to the claim that Dositej was "a renegade of Saint Sava's Orthodox tradition" (Ristić, 2017, p. 135).

According to Đorđe J. Janić, the researcher of Serbian literature and Christian heritage, the first extensive text dedicated to Dositej, published in the church journal, was the tractate by Pavle Švabić, Professor at the Theological Seminary in Belgrade. The text is extensive, but was never completed. Janić emphasizes that Švabić writes affirmatively about Dositej's work and educational activity, which can be seen from his claim that Dositej and Karađorđe are the most important representatives of the Serbs in the 19th century. The former defended

the Serbs with a pen in his hand, while the latter did it with “a sword and a scimitar” (Janić, 2014, p. 8). However, it is interesting that the author does not mention Saint Sava in this context, particularly having in mind that Saint Sava had already been considered the first Serbian teacher and educator; on the contrary, in his text the author insists on the scientific and didactic function of Dositej’s work and activities in the development of the Serbs in the past two centuries.

According to Švabić, Dositej – “our Socrates” is insufficiently known to the broader public. At that time, very little was known about him and his work in Serbian literature and in general public, and that is why Švabić hopes that Dositej’s importance, primarily as a pedagogue, will become generally known only in the future. This silence about Dositej and his work, in the author’s opinion, refers particularly to “church literature” (Ibid.).

Although not claiming it explicitly, Švabić speaks about Dositej as “a spiritual person, and connects his creative work with the activities of Serbian priesthood, in which he assigns him an important place” (Ibid., p. 8). Associating Dositej with the clergy in this manner, he, on the one hand, avoids potential objections to his criticism of the clerical life in the 18th century, while simultaneously preparing the foundation for connecting cultural and educational activities of the Orthodox clergy. Seen from the broader cultural context, Švabić’s text is an announcement of more intensive interest in Dositej’s work and activity, both of the civilian left wing, among the writers (Andra Gavrilović, Jovan Skerlić, Tihomir Ostojić) and the representatives of the Church (Dimitrije Ruvarac, Nikolaj Velimirović).

Different polarizations within the Serbian spiritual corpus initiated the question about Dositej Obradović’s role and place, primarily about his criticism of monasticism, the church as an institution, and about his understanding and character of religiousness or non-religiousness. Although the greatness of Dositej’s figure and oeuvre caused numerous divisions about many questions among Serbian scientific, cultural, theological and political elite (Ristić, 2017), they still agreed about one thing – that the writer of *Common Sense Advice* is a true “representative of European enlightenment” (Janić, 2014, p. 9).

Tihomir Ostojić, the eminent researcher of the library in Hopovo, claims that from 1759 to 1766 Dositej was under the influence of Russian scholastics. Since at that time Russian scholastics relied on the Polish, i.e., Western, or Latin foundation, Dositej’s education, according to Ostojić, was already a small step towards the Western worldview.

After Ostojić’s study about Dositej’s stay in Hopovo Monastery and the beginnings of his thought formation, the debate which attracted attention of the broader public and concerned Dositej’s attitude towards Christianity, was a book entitled *The Religion of Njegoš* by young hieromonk Nikolaj Velimirović (Velimirović, 1969). This book is multiply significant for understanding the reception of Dositej’s work not only when it comes to the intellectuals in the Serbian Orthodox Church, but also to the broadest cultural public. This book is also significant because with it the Serbian Orthodox Church announced its opinion about the celebration of the great jubilee in Serbian culture – the centennial of Dositej Obradović’s death. Concerning the relations of intellectuals and theologians in Serbia at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Nikolaj Velimirović’s book was the first theological book which provoked huge interest in the intellectual non-clerical circles. The patriarch of Serbian literary criticism, Jovan Skerlić, saw this book as an emergence of a reformation theologian who would contribute to the strategic goal – the weakening

and marginalization of the influence of the Church, its separation from the state and the reform in the relationship between the Church and the state, modelled after the Roman Catholic Church and the French republics in that period. Unfortunately for the followers of Skerlić's opinions about religion and the place of the Church in the state, after the return of Hieromonk Nikolaj Velimirović, PhD, to liberated Serbia, and his subsequent appointment for the bishop of Žiža in 1919, he began abandoning his "reformation" ideas "As for the spiritual development of Bishop Nikolaj, the more he came to contact with believers, the more he lost his reputation among those he had won over by his book about Njegoš" (Ibid., p. 31).

In his study, Nikolaj Velimirović compares Dositej with Njegoš, thus recognizing Dositej's great importance in Serbian spiritual life. He later used this comparison to make distinction between a believer's religiousness and a religious man. "Dositej was religious as the people (although not superstitious as the people), i.e., he believes in God and in afterlife; he believes in the creation and the goal of life, just as believes the people, but he is not religious in higher terms, i.e., he does not feel the need for constant spiritual union with divinity, permanent correspondence of the mind and the soul, with the life of the world, in the manner Njegoš feels it" (Velimirović, 1969, p. 12). Therefore, Velimirović does not dispute the fact that both Dositej and Njegoš were believers, but he points out that there is a clear difference in their belief. Namely, he thinks that Dositej is satisfied with the fact that God exists, and he does not deal with the metaphysical question about the order of the world or God's secrets. Moreover, he does not believe in "the man's fall from a more blessed life into this one; he does not believe in the condemnation of the man or in the metaphysical necessity of evil in the world. He believes that, if people tried a little harder concerning their common sense and their will, the earth would soon turn into heaven" (Ibid., p. 12). Dositej's Enlightenment optimism is the consequence of his faith in the enlightenment progress, as well as a very pronounced feature of his mild nature. The difference between the character of Dositej's and Njegoš's respective religiousness is accurately formulated by Velimirović: "Dositej is religious; Njegoš is religious. Dositej is religious because he believes in God; Njegoš is religious because he is made religious by God with his mind and heart" (Ibid., p. 33).

The formulation offered by Bishop Nikolaj to future researchers, as the possibility of examining Dositej's attitude towards the Church and religion, has not attracted serious attention so far. Therefore, we still have no philosophically and theologically proper research and interpretation of Dositej's truthfulness or apostasy.

Before the centennial of Dositej Obradović's death, the Serbian Orthodox Church used this occasion to publish an article entitled "Church and Dositej – the Centennial of Dositej's Death". The statement made by the Serbian Orthodox Church on the eve of such an important event was not aimed only at announcing its participation in the celebration of this important jubilee in Serbian culture, but also to show its attitude towards Dositej himself and his thought and activities. An anonymous author of the text emphasizes that Dositej was a believer throughout his life, then rejects stereotypes about Dositej's work and calls for a new reading of Dositej, claiming that "in the Church, but also among the people, his work and his activities represent one of the turning points in the modern development of the Serbian nation" (Ibid., p. 40).

Of special importance for understanding the modern reception of Dositej's thought from the perspective of theology is an extensive debate by Metropolitan Amfilohije Radović, first published in the journal *Bogoslovlje* in 1981. This debate is particularly important not only for the current reception of Dositej's ideas, but also as a testimony of "going out of the cell of theoretical life and onto the public Yugoslav scene... of the intellectual from clerical circles, who, in the past four decades had interpreted, from the theological perspective, literary phenomena, historical trends and main markers of Serbian culture and politics" (Knežević, 2021, p. 14.), as written by a connoisseur of Bishop Amfilohije's theological thought.

At the very beginning of his debate, Bishop Amfilohije points to Dositej's enormous influence on the formation of modern Serbian culture and literature. In his opinion, this influence can also be seen in the fact that Dositej is made equal to Saint Sava, and the fact that many people saw him as new Saint Sava, while there were also those who called him "Saint Dositej" (Amfilohije, 2021, p. 191).

The author states that Dositej's influence on our intelligentsia is so large that it is "from Dositej's perspective that our leading intellectuals take their attitude towards spiritual and cultural heritage of their people, as well as towards Europe and Europeanism in general" (Ibid., p. 191). However, Amfilohije emphasizes quite large "influence Dositej had not only on the secular, but also, unfortunately, on the theological opinion among the Serbs in the past 150 years" (Ibid., p. 191). Dobrica Ćosić, the best-known Serbian writer of the second half of the 20th century, believed – and he is not the only one, in Amfilohije's opinion – that "future culture and fate of our people must be founded on Vuk and Dositej" (Ibid., p. 191). According to Metropolitan Amfilohije, these attitudes "testify about the tragic misunderstanding and split between our historical spiritual and cultural being and the modern order and orientation of our culture" (Ibid., p. 191). Despite a certain similarity between Saint Sava and Dositej, Amfilohije thinks that these are "two different worldviews, which truly differ essentially in what is the most important and crucial for a man's life I time and eternity" (Ibid., p. 191).

Amfilohije, unlike Ćosić, in his consideration expresses not only a passionate, but also a hardly sustainable opinion about Dositej, giving a number of negative qualifications and rather stretched assertions, describing Dositej "as a tragic person, as tragic as our modern culture and education" (Ibid., p. 192). Furthermore, Amfilohije thinks that "determining the future in relation to Dositej means renouncing own historical continuity and identity⁶, renouncing Saint Sava and his tradition" (Ibid., p. 192). In his fierce criticism of Dositej, Amfilohije does not distinguish Dositej's opponents from his famous critics who can, to a larger or smaller extent, also be found nowadays⁷.

⁶ Bogoljub Šijaković, a philosopher and an excellent connoisseur of our theological thought, believes that the question of cultural and spiritual continuity is much more complex and, in a certain manner he expresses his disagreement with the radical theological criticism of Dositej as an apostate from Saint Sava's tradition. That is why this author rightfully asks the following: "How is it possible that some eminent advocates of the idea of Saint Sava's tradition so sharply oppose Saint Sava to Dositej, and contrast the divine "Saint Sava's Orthodox tradition" the humble "admiration for Dositej" – it is a complex topic of meta-criticism which would have to delve into the specific cultural-historical and ideological reasons and problems of unconquered modernity" (Šijaković, 2019, p. 154).

⁷ A similar objection is also expressed by Đorđe J. Janić (Janić, 2014, pp 127–130).

Although a fierce critic of enlightenment, the author finishes his consideration with a question in an enlightenment manner. Namely, Amfilohije calls for a mature and radical reconsideration of our cultural and spiritual values, which would also imply free re-examination of both religion and religious institutions, their meaning and place in private and modern social life. If Amfilohije Radović's appeal were consequently applied to his theological considerations about Dositej, Saint Sava and Njegoš in Serbian spirituality and culture, then it would have to be rather unpleasantly stated that the author's debate, which examines different aspects and contexts of spiritual life and spirituality, could hardly be reduced to such an immoderate and undoubtedly unsubstantiated conclusion:

“... The foundation of our future cannot and must not be Dositej but Saint Sava and his Orthodox tradition. Moreover, that tradition in its comprehensiveness is the only true measure of all events in our past and our present. Namely, only in its light is it possible to give a proper meaning to our past, to use it for creative shaping of our present and, on the basis of all these, to establish and see into our future” (Ibid., p. 193).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Adorno, T. V. (1981). On the question: what is German, *Kulturni radnik*, (6), 128–139. [In Serbian]
- Amfilohije (2021). *The Flame of the Divine in the empty temple*. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian]
- Antonić, S. (2008). *Culture war in Serbia*. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Bečanović, Z. (1993). Enlightenment and Postmodernists. *Treći program*, (1–4), 96–99, 5–9. [In Serbian]
- Berlin, I. (1994). *Against the Current. Essays from the history of ideas*. Pančevo: Udruženje književnika. [In Serbian]
- Berlin, I. (2006). *Roots of romanticism: Melon's lectures in the National Art Gallery*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Gadamer, H. G. (1978). *The truth of the method. Foundations of Philosophical Hermeneutics*. Sarajevo: Veselin Masleša. [In Serbian]
- Deretić, J. (2016). *Dositej and his age*. Zrenjanin: Sezam Book. [In Serbian]
- Fetscher, I. (1981). The search for national identity. *Kulturni radnik* (6), 107–128. [In Serbian]
- Habermas, J. (1975). On social identity, translated from German by Momčilo Đorgović. *Ideje* (5–6), 103–115. [In Serbian]
- Ilić, P. A. (2023). *Dositej as a philosopher of the Enlightenment*. Beograd: Dosije Studio. [In Serbian]
- Janić, Đ. J. (2014). *Dositej and Dositejevština*. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian]
- Jaspers, K. (2019). *Buddha, Socrates, Confucius, Jesus*. Beograd: Knjižarnica Zlatno runo, Milstone. [In Serbian]
- Jeremić, D. (1997). *On the philosophy of the Serbs*. Beograd: Plato. [In Serbian]
- Jovanović, S. (1991). *From History and Literature II*. Beograd: Jugoslavija publik. [In Serbian]
- Jovičević, T. (2022): Dositej. In: D. Lakičević (ed.). *The blue eyes of Serbian literature*, 204–225. Beograd: Srpska književna zadruga. [In Serbian]

- Konstantinović, R. (2018). Radomir Konstantinović greatness and curse. From Dositej to Skerlić and Matoš. According to G. Tešić and I. Tešić. Beograd: Fondacija "Stanislav Vinaver". [In Serbian]
- Kujundžić A. M. (2020). *Philosophy in Serbia*. Beograd: Art Pres. [In Serbian]
- Leto, M. R. (2011). Considerations on the Margins of the Italian Translation of Life and More. In: D. Ivanić (ed.). *Dositej and Europe*. Beograd: Zadužbina "Dositej Obradović". [In Serbian]
- Lolić, M. (2012). The role of the review *Misao* in understanding the Serbian enlightenment in the European cultural context. In: T. Jovičević (ed.). *The tradition of enlightenment and enlightenment in Serbian periodicals*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. [In Serbian]
- Milisavljević, V. (2006). *Identity and reflection*. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Milutinović, Z. (2023). *Getting over Europe. The Construction of Europe in Serbian Culture*. Beograd: Geopoetika. [In Serbian]
- Nikolić, N. (2021). On the Work Identity of Serbian Literature by Nenad Nikolić. Beograd: Radio televizija Srbije. [In Serbian]
- Obradović, D. (2018). *Life and Adventures; Letter to Haralampus*. Beograd: Miba books. [In Serbian]
- Ostojić, T. (1972). Dositej in Hopovo. In: Ž. Milisavac (ed.). *About literature and language II*. Novi Sad: Matica srpska. [In Serbian]
- Popović, P. (1919). Dositej Obradović in England. *Misao*, (4–5), 119–122, 141–154. Oxford: Oxford University Press.
- Popović, P. (2021). *Selected reviews: Enlightenment in Serbian literature*. Beograd: PortaLibris. [In Serbian]
- Skerlić, J. (1967). *History of new Serbian literature*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Skerlić, J. (1966). *Youth and its literature*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Šijaković, B. (2019). *Saint Sava's Orthodoxy and the Philosophy of Life*. Novi Sad: Pravoslavna reč. [In Serbian]
- Taylor, C. (2008). *Sources of identity. Creating a modern identity*. Novi Sad: Akademska knjiga. [In Serbian]
- Velimirović, N. (1969). *Religion of Njegošev*. Beograd. [In Serbian]
- Žunjić, S. (2020). *History of Serbian philosophy, 2nd, 17th and 18th centuries*, Beograd: Dosije studio. [In Serbian]